

Menaxhimi i Rrezikut: Analizë statistikore mbi ecurinë e kredive të këqija në Shqipëri

Ermela KRIPA¹

Prof. Asoc. Dr. Arbi AGALLIU

Abstrakt: *Shqipëria si një vend në tranzicion, ka pësuar ndryshime të mëdha gjatë njëzetveçarit të fundit. Në sistemin ekonomik shqiptar janë ndërmarrë reforma të rëndësishme, edhe për sa i përket sistemit financiar. Sistemi bankar luan një rol shumë të rëndësishëm në ekonominë reale të një vendi. Rritja ekonomike në vend, si dhe investimet, janë nxitur nga financimi i ekonomisë nëpërmjet kreditimit. Sistemi bankar shqiptar ka pësuar një zhvillim dhe ndryshim shumë të madh, sidomos pas viteve 2000. Aktiviteti i kredidhënies kulmoi në vitin 2008, me një rritje të gjendjes së kredive me 46.77%, krahasuar me të njëjtën periudhë të një viti më parë. Mbas këtij viti, si rezultat i krizës financiare që përfshiu të gjitha vendet e botës, filloi edhe në Shqipëri procesi i frenimit të aktivitetit kreditues të bankave, raporti i rritjes së kredive në 2009, krahasuar me 2008, ra në 14.15 për qind. Që nga ky vit, ritmi i rritjes së kredive ka ardhur duke rënë deri në vitin 2013, vit në të cilin ne kemi për herë të parë rënien e gjendjes së kredive me -1.1 për qind. Në vitin 2014 përsëri kemi një rritje të gjendjes së kredive me 4.85 për qind. Mund të themi se në procesin e kredidhënies është shumë i rëndësishëm procesi i menaxhimit të rrezikut. Qëllimi i këtij punimi është të identifikohen, se cilët janë faktorët që ndikuan në rritjen e rrezikut të kredisë. Një tjetër qëllim i këtij punimi është të identifikojmë, se cili prej këtyre faktorëve ka ndikuar më shumë në rritjen e rrezikut të kredisë dhe cilat janë masat që duhet të merren për zvogëlimin e tij. Metodologjia e përdorur në këtë punim është: rishikimi i literaturës, analizë e situatës reale në vend, si dhe analizë grafike, faktorësh dhe statistikore për të arritur në përfundime të sakta. Rezultatet e këtij punimi janë të dobishme për bankat dhe institucionet mbikëqyrëse në procesin e politikbërjes.*

¹ Universiteti Europian i Tiranës, Fakulteti Ekonomik & IT, E-mail: ermela.kripa@uet.edu.a

Fjalë kyç: *Rreziku i kredisë, Menaxhimi i rrezikut, Procesi i kreditimit, Kriza financiare, Vlerësimi i rrezikut.*

Abstract: *Albania as a country in transition has undergone major changes over the last twenty years. In terms of the financial system many important economic reforms have been implemented. The banking system plays a very important role in the real economy of a country. The process for crediting the economy has influenced the economic growth and investment in the country. The Albanian banking system has marked a lot of development and major changes, especially after years 2000. The activity of crediting culminated in 2008 with an increase in the stock of loans to 46.77% compared with the same period a year ago. After this year, as a result of the financial crisis that impacted all countries in the world, in Albania lending from banks decreased and the ratio of credit growth in 2009 compared to 2008 dropped to 14.15 per cent. Since this year, the rate of credit growth has declined until 2013, year in which we have the first fall of the decrease of stock of loans with -1.1 percent. In 2014 the trend reversed with an increase of credit growth to 4.85 percent. Risk management process is very important in the process of lending. The purpose of this paper is to identify what are the factors that led to the increase of credit risk. Another purpose of this paper is to identify which of these factors has contributed more to the growth of credit risk and what measures should be taken in order to reduce it. The methodology used in this paper includes the literature review, analysis of the real situation in the country, as well as graphical, factorial and statistical analysis. The results of this paper are useful for banks, supervisory institutions involved in policy making process.*

Keywords: *credit risk, management risk, credit process, financial crisis, risk assessment.*

1. Rishikimi i literaturës për procesin e menaxhimit të rrezikut

Menaxhimi i rrezikut filloi të studiohej mbas Luftës së Dytë Botërore. Deri në atë kohë nuk kishte asnjë libër për menaxhimin e rrezikut dhe asnjë universitet nuk ofronte kurse për këtë lëndë. Origjina e menaxhimit modern të rrezikut daton në vitet 1955-1964. Gjatë kësaj periudhe, u publikuan libra me përmbajtje për rrezikun klasik. Gjithashtu, rreziku operacional mbulonte pjesërisht vetëm humbjet nga teknologjia. Në këto vite u publikua modeli CAPM, nga një grup kërkuesish (Harrington&Neihaus).

Përdorimi i derivativeve si instrumente për të menaxhuar rreziqet e siguruara dhe jo të siguruara, filloi në vitet 70-të dhe u zhvillua shumë shpejt gjatë viteve 80-të. Gjithashtu, në këto vite kompanitë filluan edhe menaxhimin e portofolit të tyre. Menaxhimit të rrezikut financiar iu shtua edhe menaxhimi i rrezikut të zakonshëm në shumë korporata. Institucionet financiare, përfshirë këtu bankat dhe kompanitë e sigurimeve, intensifikuan tregun e tyre dhe aktivitetet për menaxhimin e rrezikut të kredisë gjatë viteve 80-të. Menaxhimi i rrezikut operacional dhe atij të likuiditetit filloi në vitet 90-të. Gjithashtu, në këto vite filluan të hartoheshin edhe rregulloret ndërkombëtare të rrezikut. Institucionet financiare zhvilluan modele të brendshme për menaxhimin e rrezikut si dhe formula të llogaritjes së kapitalit për të mbrojtur veten nga rreziqet e papritura dhe për të zvogëluar kapitalin rregullator. Në të njëjtën kohë, vendimet e menaxhimit të rrezikut u bënë thelbësore, dhe u krijuan pozicionet e para të menaxhereve të rrezikut (Dionne 2013).

Aktivitetet vetëmbrojtëse ndaj rrezikut kanë filluar të bëhen shumë më të rëndësishme. Ky lloj aktiviteti ul probabilitetin dhe ul kostot, përpara se një ngjarje e mundur të ndodhë. Parandalimi i dëmeve është forma më tipike e mbrojtjes, që ndërmerret për ngjarje të panjohura dhe të pasigurta, probabiliteti dhe pasojat financiare të të cilave janë të panjohura. Të gjitha mbrojtjet dhe parandalimet bëjnë pjesë në procesin e menaxhimit të rrezikut (Courbage et al. 2013).

Paqëndrueshmëria e lartë e tregjeve, në fund të viteve 80-të, nxiti bankat e mëdha amerikane të investimeve të krijojnë departamentet e menaxhimit të rrezikut. J. P. Morgan zhvilloi dy modelet më të mira të menaxhimit të rrezikut, të tilla si Risk Metrics për rrezikun e tregut, në 1994, dhe Credit Risk për rrezikun e kredisë, në 1997. Këto dy modele theksojnë idenë e matjes së rreziqeve në formën e portofolit, duke konsideruar varësinë e tyre dhe duke përdorur vlerën në rrezik (të ashtuquajturin VaR²) për të përcaktuar rrezikun e portofolit.

Publikimi i modelit Risk Metrics nxiti shpërndarjen dhe përdorimin e gjerë të këtij modeli (Value at Risk) nga profesionistët dhe akademikët. Gjithashtu, ky model u përdor edhe nga agjentët e sigurimeve, të cilët përdornin të njëjtin model për të llogaritur maksimumin e humbjeve. VaR tregon vlerën maksimale që një portofol ose një kompani mund të humbë gjatë një periudhe kohe, gjatë një intervali të caktuar besimi (Scaillet 2003). Kjo llogaritje lejon matjen e kapitalit optimal të kërkuar për të mbrojtur kompaninë ose portofolin e investimeve, nga humbjet e pritura ose të papritura.

Këto mjete të reja të riskut janë instrumente të rëndësishme për llogaritjen e kapitalit rregullator të bankave sipas Bazel II dhe Bazel III. Ato, gjithashtu, u përdoren për të analizuar humbjet e para të ndodhura në 1994 dhe 1995, si pasojë e keqpërdorimit të derivateve nga Procter and Gamble, Orange County dhe Barings. Tre kriza të kredidhënies ndodhën më pas, kriza aziatike, kriza ruse dhe kolapsi i menaxhimit të kapitalit afatgjatë. Fondi i mbrojtjes së këtij kapitali ishte ekspozuar së tepërmi ndaj rreziqeve të ndryshme. Kur aziatikët dhe rusët humbën në mënyrë konstante nga obligacionet e tyre, menaxhimi i rrezikut të këtij borxhi afatgjatë u bë duke shitur asetet më likuide për të shlyer detyrimet. Kjo mungesë e likuiditeti shpejt u kthye në rrezik falimentimi (Jorion 2000).

Rezervat e përshtatshme të kapitalit u bënë një shqetësim i madh në fillim të viteve 2000, në vazhdim të falimentimeve të mëdha në fund të viteve 90' dhe të kompanisë Amerikane Enron, në fund të vitit 2001. Bazel II dhe më pas Bazel III prezantoi rregulla më rigorozë për bankat.

2. Koncepti i menaxhimit të rrezikut

Menaxhimi mund të përkufizohet thjeshtë si procesi i planifikimit, drejtimit, kontrollit, monitorimit dhe testimit për marrjen e rezultateve të dëshiruara. Apo ajo përbën thjesht procesin, mënyrën, ose praktikën e menaxhimit, për trajtimin, mbikëqyrjen, ose kontrollin (answers.com, 2010). Rreziku është i përfshirë në fusha të ndryshme, që nga sigurimet, te inxhinieria, te teoria e portofolit dhe, për këtë arsye, përkufizohet në mënyra të ndryshme. Ja vlen të shohim disa prej këtyre dallimeve:

- Risku përballë Probabilitetit: ndërsa disa përkufizime të riskut fokusohen vetëm mbi probabilitetin e ndodhjes së një ngjarje, një përkufizim më gjithë përfshirës do t'i përfshinte të dyja, probabilitetin e ndodhjes së një ngjarje si dhe impaktin e ngjarjes.

² VaR: Value at Risk, model sasior për matjen e kategorive të ndryshme të rreziqeve financiare duke u bazuar në të dhëna historike ose duke përdorur metodën e simulimit.

Kështu, probabiliteti i një tërmeti të fortë mund të jetë shumë i vogël, por impaktet janë katastrofike, sa ajo mund të klasifikohet si një ngjarje me rrezik të lartë.

- Risku përballë Kërcënimit: Në disa fusha, ekziston një dallim ndërmjet riskut dhe kërcënimit. Një kërcënim është një ngjarje me probabilitet të ulët, me pasoja shumë të mëdha negative, ku analistët nuk janë në gjendje të vlerësojnë probabilitetin dhe impaktin.
- Të gjitha rezultatet përballë rezultateve negative: disa përkufizime të riskut fokusohen vetëm në skenarët negativë, ndërkohë, të tjerë janë më të shtrirë dhe konsiderojnë të gjitha luhatshmëritë, si risk. Përkufizimi i inxhinierisë financiare të riskut përkufizohet si produkti i probabilitetit të ndodhjes së një ngjarje, që shihet si e padëshirueshme, dhe si një vlerësim i dëmit të pritur nga ndodhja e ngjarjes (Holton, 2004).

Kur kompanitë janë të përfshira në biznes, është e qartë se ato do të jenë të ekspozuara ndaj një rreziku apo ndaj një tjetri, dhe në shumicën e rasteve është e pasigurt koha kur ajo do të ndodhë. Bankat janë një prej tipit të njësive ekonomike që karakterizohen nga një gamë e caktuar rreziqesh, pasi ato nuk funksionojnë të izoluara në sistem, duke pasur parasysh mjedisin dinamik në të cilin ato veprojnë, por preken më së shumti nga luhatshmëritë në tregjet financiare në të cilat ata marrin pjesë, diversifikimi si dhe nga mjedisi konkurrues në të cilin gjenden (Williams & et al. 2006:69). Edhe pse është e sigurt se rreziku do të ndodhë, nuk është gjithmonë e mundur që ai të eliminohet, reduktohet apo përmirësohet (Keith, 1992:16). Pra, mundësia më e mirë për një kompani për t'iu përgjigjur rreziqeve të ndryshme është që ato të përpiqen ta menaxhojnë rrezikun, në mënyrë që të zvogëlojnë mundësinë e shfaqjes së tyre apo për të reduktuar pasojat ekonomike. Këto mundësi për një kompani mund të jenë: ose “të pranohet rreziku siç është”, ose “të përdoren të gjitha mënyrat” në përpjekje për të zbutur efektet e çdo rreziku të identifikuar (William & et al. 2006: 67). Por, për shkak të natyrës së aktivitetit bankar, një bankë nuk mund ta gjejë veten në pozicionin e parë, apo ta eliminojë tërësisht rrezikun, pasi nuk do të përfitonte nga një rrezik me ndikim pozitiv në rezultatin e pritur. Pra, gjithçka që ajo bën është që jetojë me të, por, duke përdorur mjetet për ta menaxhuar.

Duke pasur parasysh rrezikshmërinë e aktiviteteve të saj, një bankë nuk pret që ta përdorë menaxhimin e rrezikut pasi janë ndërmarrë aktivitetet e saj, por e bën këtë që nga fillimi. Kjo bëhet për shkak se, aktivitetet e saj janë të lidhura në një mënyrë, që nëse nuk trajtohen mirë, efekti i pasojave mund të çojë edhe në falimentim. Që të arrihet një menaxhim i mirë i rrezikut duhet që, vendimmarrësit së pari të identifikojnë rrezikun e përfshirë, të matin intensitetin e tij, ta vlerësojnë atë, ta monitorojnë dhe pastaj të shohin përmasat për ta kontrolluar atë. Procesi i menaxhimit të rrezikut është një bashkësi e planifikuar e veprimeve për të zvogëluar rrezikun e një ngjarje që po ndodh dhe për të minimizuar ose përmbajtur efektet pasuese që do të sillte si ngjarje (Keith, 1992). Kjo bashkësi e veprimeve të lidhura, krijon një proces që përfshin një numër të caktuar fazash. Procesi i menaxhimit të rrezikut është shumë i rëndësishëm dhe përbën një pjesë kryesore të aktiviteteve të çdo organizate, sepse qëllimi kryesor i tij është për të ndihmuar të gjitha aktivitetet e tjera të menaxhimit, për të arritur qëllimet e organizatës në mënyrë të drejtpërdrejtë dhe efikase. Menaxhimi i rrezikut është një proces i vazhdueshëm që varet drejtpërdrejt nga ndryshimet e mjedisit të brendshëm dhe të jashtëm të organizatës (Tchankova, 2002).

Duke parë menaxhimin e rrezikut si proces, shihet se rreziku para se të menaxhohet, duhet të identifikohet. Pasi rreziku është identifikuar, bëhen matje për të matur impaktin e tij, apo për të vlerësuar pasojat e rrezikut. Pasi bëhet vlerësimi i pasojave, merren masat e kontrollit për të shmangur ose zvogëluar impaktin e tij dhe pas kësaj bëhet një monitorim i mirë për të parë nëse rezultatet e pritura janë ato të dëshiruara (Keith, 1992).

3. Identifikimi i rrezikut

Menaxhimi i rrezikut nuk mund të zbatohet kur para së gjithash nuk është identifikuar. Kjo do të thotë se, në qoftë se nuk ka rrezik të identifikuar nuk ka nevojë për menaxhimin e tij. Ky identifikim bëhet duke përdorur teknika të ndryshme, në varësi të kompanisë në fjalë për të konstatuar të gjitha format e kërcënimeve me të cilat, ajo mund të përballet në të tashmen dhe në të ardhmen. Pra, identifikimi i rrezikut është faza e parë e procesit të menaxhimit, i cili zhvillon bazën për fazat e ardhshme. Nëse nuk është arritur sukses në këtë fazë, atëherë rreziku do të jetë i pa menaxhueshëm. Kjo do të thotë se kompania nuk do të llogarisë rrezikun dhe nuk do të marrë asnjë veprim në lidhje me të dhe pasojat mund të jenë shumë më të papritura (Tchankova, 2002:290). Identifikimi i rrezikut në këtë mënyrë ka të bëjë me një analizë të plotë të të gjitha rreziqeve në të tashmen dhe të ardhmen, në operacionet e biznesit, menaxhimit të aseteve dhe në shërbimet mbështetëse (Keith, 1992).

Gjatë procesit të identifikimit të rrezikut, banka është në gjendje të studiojë aktivitetet e saj dhe vendet, ku burimet e saj janë të ekspozuara ndaj rrezikut. Kjo do e ndihmojë atë, sidomos kur do të duhet të kryejë një detyrë në të ardhmen, në drejtim të zhvillimit dhe zbatimit e programeve të reja për kontrollin e rrezikut. Edhe pse të gjitha bankat janë të ndërgjegjshme se janë të ballafaquara me të njëjtin lloj të riskut, teknikat e identifikimit të riskut për secilin prej tyre mund të jenë të ndryshme. Është gjithmonë e rëndësishme për menaxherët të identifikojnë të gjitha rreziqet e mundshme me të cilat ata mund të përballen, sepse çdo rrezik i lënë pas dore mund të ketë pasoja shumë negative në të gjithë sistemin.

Duke pasur parasysh rëndësinë e identifikimit të riskut në procesin e menaxhimit të tij, menaxherët nuk duhet të përqendrojnë vëmendjen e tyre në atë që mund të sigurohet, por duhet të fillojnë me pyetjet e mëposhtme të parashtruara nga (Tchankova, 2002).

- Si mund të kërcënohen burimet organizative?
- Çfarë efekti negativ mund të pengojë organizatën të arrijë qëllimet e saj?
- Çfarë mundësie e favorshme mund të zbulohet?

Fillimi i identifikimit në këtë pikë do të jetë një nisje e mirë për zbatimin dhe s'do ketë pengesë për llojit e risqeve që do të identifikohen (Tchankova, 2002).

4. Matja e rrezikut

Matja e rrezikut vjen pas fazës së identifikimit për të dhënë një kuptim të natyrës, nivelit dhe përhapjes së rrezikut, që të mund të menaxhohet në mënyrë të duhur. Kjo për shkak se pa matjen e rrezikut, intensiteti i efektit apo pasojat që mund të rezultojnë nga lënia pas dore e tij, nuk do të mund të analizohen. Një matje e mirë e rrezikut do të përcaktonte teknikat e menaxhimit të rrezikut që duhet të vihet në përdorim për ta menaxhuar atë. Kjo do të vazhdonte me evidentimin e përmasave dhe kostos së lidhur me rrezikun që mund të ndodhë.

Një matje e mirë e rrezikut dhe të kuptuarit të tij është me rëndësi jetike për bankën, në mënyrë që ajo të jetë e përgatitur mirë ndaj rrezikut, por, gjithashtu do të përmirësonte performancën e saj, në mënyrë që të përmirësonte sigurinë dhe fitimet. Kjo, gjithashtu, do të ndihmonte për të përcaktuar përpjekjet apo shkallën e seriozitetit për të menaxhuar rrezikun. Për arsye konkurruese dhe rregullative, është e nevojshme për të gjitha bankat, që të ketë një kornizë të matjes të shëndoshë të rrezikut. Matja e rrezikut në mënyrë të thjeshtë është vlerësimi i rezultatit të rrezikut, duke përdorur një sërë faktorësh të rrezikut, të cilat mund të vëzhgohen dhe të maten. Një faktor rreziku është diçka që do të rrisë shanset që një ngjarje e veçantë të ndodhë. Për të matur llojet e ndryshme të rreziqeve, përdoren teknika të ndryshme, duke filluar nga më të thjeshtat tradicionale, tek ato më të sofistikuar. Disa prej tyre janë, Vlera në Rrezik (VAR), analiza e kohëzgjatjes (Duration), analiza e ndjeshmërisë, testimin e stresit (Stress Test) dhe analiza e skenarëve. Edhe pse të gjitha bankat mund të ballafaqohet me të njëjtët lloje të riskut, secila mund të përdorë teknika të ndryshme të matjes të rrezikut, në varësi të zgjedhjeve të tyre individuale (Fabozzi 2006).

5. Analiza ose vlerësimi i rrezikut

Detyra e vlerësimit të rrezikut është të kuptojë se çfarë është në rrezik dhe çfarë ngjarje mund të shkaktojë dëm apo përfitime potenciale. Rreziku vlerësohet në lidhje me peshën e ndikimit, gjatat për ndodhjen e ngjarjes si dhe kontrollueshmërinë (Gray & Larson, 2006). Zbatimi i saj e ndihmon bankën të dijë shanset e mundësisë që rreziku të ndodh, dhe nëse ndodh, ndikimin që mund të ketë në bankë, dhe se si ajo mund ta kontrollojë atë. Vlerësimi i rrezikut bazohet në identifikimin e rreziqeve prioritare, duke përdorur analizën e rrezikut ose vlerësimin e rrezikut (Williams & et al., 2006). Kjo analizë e rrezikut bazohet në gjatat dhe pasojat. Gjatat varen nga probabiliteti që të ndodhë ngjarja dhe se sa shpesh do të ndodhë. Ndërsa, pasojat, nga ana tjetër, mund të maten duke parë efektet mbi rezultatet ose ato efekte që mundësohen nga rezultatet (Williams, 2006). Duke njohur frekuencën e shfaqjes së rrezikut dhe efektin që do të ketë në qoftë se ndodh, i jep bankës bazën e mjaftueshme për të ditur se sa i rëndësishëm është rreziku. Vlerësimi i rrezikut kryhet atëherë kur një analizë e mirë e rrezikut është ndërmarrë. Vlerësimi bëhet kundrejt një kriteri të duhur të pranimit të rrezikut për t'i renditur (Williams, 2006). Për shembull;

- i ulët (i tolerueshëm)
- i mesëm (i ulët, praktikisht i arsyeshëm)
- i lartë (i pa tolerueshëm)

Renditja e mësipërme përcakton vendimin ose pikën ku bazohet banka, por ajo që duhet theksuar është se vendimi varet nga çdo bankë në mënyrë të pavarur (Williams, 2006).

6. Kontrolli i riskut

Kontrolli i riskut përfshin përdorimin e masave fizike, teknikat, mjetet dhe stafin e trajnuar për të shmangur, zvogëluar, parandaluar ose eliminuar kërcënimet e perceptuara, si edhe pasojat e tij financiare dhe rezultatet e tjera të padëshirueshme (Keith, 1992). Natyrisht, rreziku nuk mund të shmanget apo të eliminohet, kështu që, alternativa e vetme është për ta kontrolluar atë. Bankat si organizatat e tjera kanë mënyra të ndryshme të qasjes ndaj rrezikut. Disa mund

të vendosin për të parandaluar rrezikun apo për të lejuar atë të ndodhë dhe pastaj të fillojnë të shikojnë përmasat për ta trajtuar atë, ndërsa të tjerë mund të vendosin, nëse do ta transferojnë apo ta sigurojnë atë (Keith, 1992).

Nuk mund të ketë një dallim të madh në mes të nivelit të kontrollit të mundshëm dhe nivelit të kontrollit që praktikohet. Toleranca ndaj rrezikut është një tjetër fushë, në të cilën bankat mund të ndryshojnë, disa mund të jenë kundërshtuese ndaj rrezikut, ndërsa të tjerët mund të jenë të përgatitura për të menaxhuar rreziqet e llogaritura. Kjo do të thotë, se shumica e rrezikut që një bankë mund të pranojë të tolerojë ndryshon nga një bankë në tjetrën. Pra, është shumë e rëndësishme që të gjitha pikat e lartpërmendura të merren parasysh, kur bëhet vlerësimi i kontrollit të rrezikut (Keith, 1992 : 17).

7. Monitorimi i riskut

Gjithmonë ka një plan për aktivitetet që përdoren për të menaxhuar rrezikun. Për të qenë të sigurt që aktivitetet të arrijnë qëllimin e dëshiruar të biznesit, monitorimi është shumë i rëndësishëm në mënyrë që rezultatet e marra të jenë në përputhje me qëllimet e përcaktuara. Nëse vërehet se rezultatet janë duke shkuar në kundërshtim, rregullimi duhet të bëhet menjëherë. Monitorimi i rrezikut është shumë i rëndësishëm dhe shkon dorë për dorë me kontrollin e rrezikut. Rreziqet në banka duhet të monitorohen, ashtu si çdo projekt në progres. Menaxheri i rrezikut duhet vazhdimisht të bëjë vlerësimin dhe të bëjë përditësimet ku është nevojë, në mënyrë që të jetë i sigurt për të trajtuar rreziqet e paparashikuara në kohën e duhur, para se të jetë shumë vonë. Kjo ndodh për shkak se çdo rrezik i lënë pas dore apo i minimizuar mund të ketë pasoja të mëdha dhe negative e me afat shumë të gjatë, pasi aktivitetet bankare janë shumë të ndërlydhura (Gray & Larson, 2006).

8. Një analizë e shkurtër e kreditimit në Shqipëri

Shqipëria si të gjitha vendet në tranzicion, ka përjetuar shumë fenomene të lidhura me tranzicionin, si dhe ka kryer reforma të ndryshme në sistemin financiar të vendit ndër të tjera dhe me krijimin e sistemit të dy niveleve, Bankën Qendrore dhe Bankat Tregtare. Sistemi ynë bankar përjetoi ndryshime rrënjësore nga viti në vit dhe, ndryshimi më domethënës, ishte dhënia e kredive. Duke qenë sistem i ri bankar në këto ndryshime kishte elementë që e favorizuan, po ashtu dhe elementë negativë, të cilët ndikuan më vonë në krijimin e kredive me probleme. Më e rëndësishmja do të thoshim ishte mungesa e eksperiencës, meqenëse para viteve 1990, ne kishim vetëm një bankë, Bankën Kombëtare, e cila thuafe nuk aplikonte fare dhënie kredie për individë (në raste të rralla, vetëm kredi për shtëpi). Ana pozitive ishte njohja e eksperiencës së vendeve të tjera dhe shfrytëzimi i tyre për të mos përsëritur të njëjtat gabime, duke shfrytëzuar të gjithë legjisllacionin bankar të vendeve perëndimore, si dhe të atyre të rajonit, për të hartuar rregulloret dhe procedurat e të gjithë aktivitetit bankar si të kredidhënies, të transfertave, të pastrimit të parave etj. Sidomos kredidhënia, si një aktivitet i ri për bankat shqiptare pati probleme, sidomos në bankat ku shteti shqiptar ishte bashkëpronar. Me privatizimin e këtyre bankave edhe portofoli i tyre u pastrua, duke i grumbulluar të gjitha këto kredi me probleme në Agjencinë e Trajtimit të Kredive (ATK). Me futjen e bankave private në vitet e para, niveli i kredidhënies ishte i ulët dhe cilësia e tyre nuk mund të ndikonte në rezultatin financiar të bankave.

Duke qenë se po krijoheshin banka të reja, për herë të parë në Shqipëri po krijohej edhe kapitali human, term i cili, u përdor për herë të parë nga ekonomisti Theodore Schultz, në 1971. Ai besonte se kapitali human ishte si çdo tip tjetër kapitali, për të cilin mund të investohet në edukim, në trajnime etj. që do të sillnin përmirësimin e cilësisë së punës.

Mbas viteve 2000, me futjen e degëve të bankave të huaja, si Reiffessen Bank, Intesa San-Paolo Bank, General Societe Bank, sistemi bankar pësoi një hop shumë të madh zhvillimi, i cili u reflektua në rritjen e aktivitetit kreditues të bankave. Ky aktivitet kulmoi në vitin 2008, me një rritje të gjendjes së kredive me 46.77%, krahasuar me muajin dhjetor 2007. Mbas këtij viti, si rezultat i krizës financiare që përfshiu të gjitha vendet e botës, filloi edhe në Shqipëri procesi i frenimit të aktivitetit kreditues të bankave, raporti i rritjes së kredive në 2009, krahasuar me 2008, ra në 14.15 për qind. Që nga ky vit, ritmi i rritjes së kredive ka ardhur duke rënë deri në vitin 2013, vit në të cilin, ne kemi për herë të parë rënie e gjendje së kredive me -1.1 për qind. Në vitin 2014 përsëri kemi një rritje të gjendjes së kredive me 4.85 për qind.

Bankat në Shqipëri jo vetëm që zgjeruan portofolin e kredive, por zgjeruan edhe llojet e shërbimeve bankare që ju ofroheshin klientëve si ATM, E-Banking, POS, karta krediti, karta debiti etj., gjë që i dha një hov industrisë bankare në Shqipëri.

Fillimi i krizës financiare në vitet 2007 e këtej, pavarësisht se Shqipëria nuk pati një ndikim të drejtpërdrejtë, pasi nuk ishte e listuar në tregjet ndërkombëtare, në sistemin bankar u reflektua në një tkurrje, thjesht nga paniku bankar, që çoi në një rënie të depozitave, nga shtatori i vitit 2008 deri në mars të vitit 2009, me 9.5 për qind. Nga ky muaj filloi rritja e depozitave, dhe në dhjetor të viti 2009, kemi një rritje të tyre krahasuar me muajin shtator të 2008 me 1.6 për qind. Ndërhyrja e Bankës së Shqipërisë ndihmoi në kthimin e besimit të klientëve ndaj sistemit bankar dhe në neutralizimin e panikut.

Karakteristikë tjetër e sistemit tonë bankar, gjatë këtyre viteve, ka qenë zgjerimi i bankave me degë dhe agjenci në të gjithë territorin e Shqipërisë. Kjo çoi në kryerjen e shërbimeve bankare edhe në rrethet më pak të zhvilluara, pra, duke përmirësuar infrastrukturën e brendshme të rrjetit të bankave. Bankat duke u zgjeruar e forcuar përmirësuar strukturën organizative të tyre, duke krijuar departamente të veçanta të menaxhimit të rrezikut, gjë që para viteve 2000 nuk njiheshin, duke krijuar Komitetin ALCO. Kohët e fundit bankat tona janë futur edhe në aktivitetin e leasing, duke krijuar kompanitë në varësinë e tyre për të zhvilluar këtë aktivitet.

Përveç faktorëve të brendshëm, të tillë si korrupsioni, niveli jo i duhur profesional i analistëve të kredisë, ekspansioni i kredisë gjatë periudhës 2006-2008 etj., ndikim mjaft të madh pati edhe fillimi i krizës, dhe rënia e ritmeve të rritjes së GDP, për këtë arsye, qëllimi kryesor i punimit tonë është të evidentojë rëndësinë që kanë faktorët makroekonomikë në normën e kredive me probleme (NPL) dhe evidentojë faktorin kryesor makroekonomik me efekt negativ.

9. Standardet e kreditimit

Analiza e kushteve të kreditimit tregon, se bankat kanë qenë gjithmonë e më shtrënguese, që prej vitit 2009. Më pas gjatë viteve 2010 dhe 2011 u vu re një tendencë lehtësuese e kushteve të kreditimit për bizneset, si për kreditë me qëllime likuiditeti, ashtu edhe për ato të investimeve. Kjo ishte në linjë me përmirësimin e kushteve makroekonomike, si dhe me besimin për përmirësimin e mëtejshëm të tyre. Ndërkohë pas vitit 2011, thellimi i krizës në Eurozonës dhe, në veçanti, rikthimi i një situatë të dytë recesioni në vendet e Evropës Juglindore dhe Qendrore, riktheu tendencën për shtrëngim të kushteve dhe sidomos, për kredinë për investime. Faktorët lehtësues vlerësohen të kenë qenë konkurrenca dhe gjendja e mirë e likuiditetit në banka.

Ndërkohë, kërkesa për kapital është ulur, veçanërisht pas vitit 2011, duke reflektuar kështu, aplikimin e standardeve të reja rregullative të autoritetit bankar evropian (Raporti i Vrojtimit, 2013).

Ndërkohë, në segmentin e kredithënies personale, zhvillimet në standardet e kreditimit janë ndryshe nga ato për bizneset. Kushtet e huamarrjes për individët janë shtrënguar ndjeshëm deri në vitin 2009 dhe, më pas, kanë pasur një tendencë lehtësuese, në veçanti kreditë për shtëpi, deri në vitin 2011 dhe standardet vazhdojnë të qëndrojnë akoma në këto nivele edhe sot. Për tregun e kredithënies për individë, bankat kanë ndjekur politika më lehtësuese në krahasim me bizneset. Kjo ka qenë në përputhje me strategjitë e bankave të mëdha, për të rritur pozitën në këtë treg, gjatë kësaj periudhe. Ndër faktorët kryesorë që kanë përcaktuar ecurinë e këtyre kushteve, bankat përmendin ecurinë e tregut të shtëpive, gjendjen financiare të individëve dhe ecurinë e normës së kredive me probleme ndaj totalit (NPL-të). Nga ana tjetër, likuiditeti, konkurrenca ndërmjet bankave dhe vendimet e Bankës së Shqipërisë kanë ndikuar në lehtësimin e kushteve të kreditimit për individët. Në tërësi, nga analiza e mësipërme, Banka Qendrore konstaton se kushtet e shtrëngura të kreditimit, krahas shqetësimeve që kanë bankat për ecurinë makroekonomike të vendit, reflektojnë edhe situatën e përqësuar të portofolit të kredive me probleme (Raporti i Analizës së Kreditimit Financiar, 2013:4).

10. Analizë statistikore mbi ecurinë e kredive të këqija në Shqipëri

Sistemi bankar shqiptar për shumë vite ka mbështetur ekonominë reale në vend. Financimi i saj përmes kreditimit ka nxitur investimet dhe rritjen e ekonomisë. Por, mbas vitit 2009 ritmet e rritjes filluan të ngadalësohen, kërkesa për konsum ra ndjeshëm dhe investimet u tkurren ose u shtynë për në të ardhmen. Sistemi bankar u prek nga kriza botërore, pasojat e kësaj situatë vazhdojnë edhe në ditët e sotme. Kjo pasqyrohet në reduktimin e aktivitetit kreditues dhe në përqësimin e cilësisë së portofolit të kredisë.

Banka Qendrore ndërhyri në disa raste, duke ulur normën bazë të interesit me qëllim nxitjen e investimeve, por edhe kjo ndërhyrje nuk dha rezultatet që priteshin. Edhe kërkesa për kredi është zvogëluar, si pasojë e shtrëngimit të kushteve për dhënien e kredisë nga ana e bankave të nivelit të dytë. Kjo ka sjell reduktimin e nivelit të investimeve në krahasim me vitet e mëparshme, nga që burimet për financim nga kreditimi i ekonomisë u kufizuan (Çera, Doçi 2012).

Qëllimi i këtij hulumtimi është, të përcaktojë një kornizë për të zbuluar disa nga faktorët makroekonomikë që ndikojnë mbi normën e kredive me probleme. Metoda e punës është e bazuar në analizën statistike dhe interpretimin e rezultateve. Dy janë çështjet kryesore: përcaktuesit e normës së kredive të këqija dhe ndikimi i performancës së mjedisit ekonomik.

Si të testojmë normën e kredive të këqija ?

Portofoli i Kredive të këqija është raporti i kredive me probleme ndaj totalit të kredive në vend, të cilat mund të testohen me anë të një analize të regresionit. Modeli që do përdoret është modeli linear dhe të dhënat do jenë në formën e serive kohore. Periudha e vëzhgimeve të variablave të marrë në analizë zgjat, nga janari 2009 në mars 2014, në total 21 vëzhgime 3-mujore. Metodologjia që u përdor në këtë punim konsiston në një model ekonometrik, që mund të studiojë luhatshmërinë e kredive të këqija në Shqipëri. Në paragrafët që vijojnë do përmenden të gjithë karakteristikat e serisë së të dhënave. Të gjithë testet ekonometrike do zhvillohen ndërmjet programit specifik Eviews.

Për të testuar normën e kredive të këqija mund të përdorim modelin e regresit të mëposhtëm:

$$K = \alpha + \alpha_1 i + \alpha_2 n + \alpha_3 r + \alpha_4 g + u$$

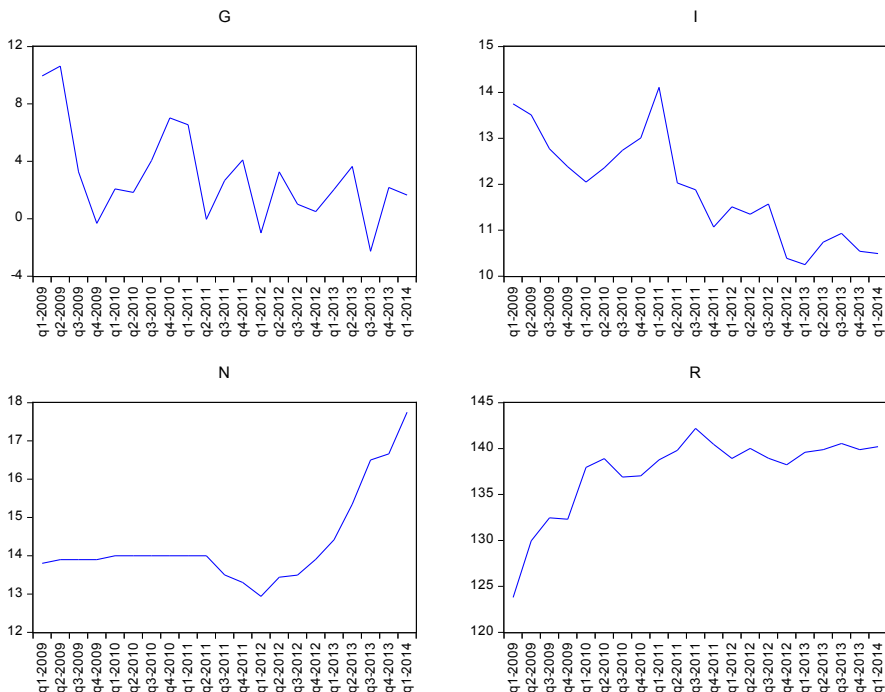
Ku me “k” kemi shënuar normën e kredive e këqija në vend. Me “i” kemi shënuar normën e interesit për kreditë e reja që jepen. Me “n” shënohet norma mesatare e papunësisë në vend. Variabilet e tjerë janë “r”kursi nominal i këmbimit i euros me lekun dhe “g”kemi shënuar nivelin e rritjes së Prodhimit të Brendshëm Bruto vendas, i cili në formulë do merret si diferenca e rendit të parë me vetveten. “u” është zhurma e bardhë me një vlerë të pritshme zero. Regresorët nuk janë të lidhur në mënyrë seriale me termin e gabimit “u”, pra $E(u) = 0$.

Konceptet e përdorura dhe matja e tyre: Variabili i varur: Niveli i kredive të këqija, të dhënat e të cilës janë marrë nga BERZH, INSTAT dhe revista “Monitor”.

TABELA NR. 1: VARIABILET E STUDIMIT

Variabli	Përshkrimi	Burimi
I	Norma e interesit tre-mujore për kredi në Shqipëri e shprehur në përqindje	http://open.data.al/ http://www.monitor.al/
N	Norma e papunësisë tre-mujore në Shqipëri e shprehur në përqindje	http://open.data.al/ http://www.instat.gov.al/
R	Kursi i këmbimit tre-mujore i shprehur në kushtet e lekut për një euro.	http://www.bankofalbania.org/
G	Ndryshimi i Produktit të Brendshëm Bruto	http://www.instat.gov.al/

GRAFIKU : TË DHËNAT E MBLEDHURA

Rritja e GDP-së ka pasur disa luhatje, por në përgjithësi ka ardhur në trend ulës vitet e fundit. Një faktor që ka ndikuar në këtë rënie, janë pasojat që ka kriza botërore në vendin tonë dhe rënia e remitancave të emigrantëve nga vendet e prekura nga kriza. Normat e interesit të kredive të reja kanë ardhur gjithmonë më në rënie, sepse bankat janë përpjekur për të rritur kreditim. Ndikimin kryesor në uljen e interesit e ka pasur ulja e normës bazë të interesit, disa herë, nga Banka Qendrore. Papunësia për disa vite ka qenë në nivel stabil rreth 14%, por, pas vitit 2012 ka njohur veç rritje. Mbyllja e bizneseve si pasojë e krizës dhe ulja e investimeve ka ndikuar në shtimin e papunësisë. Monedha e euros është vlerësuar shumë ndaj lekut gjatë vitit 2009, dhe më pas, ka qëndruar pothuajse në nivele stabil.

Për të testuar format stacionare të serive kohore do të përdoren metodat e zakonshme statistikore. Stacionariteti është mundësia që një goditje “shock” mbi serinë, të jetë e përkohshme. Testet që përdoren janë Augmented Dickey Fuller dhe Phillips Perron. Rezultatet që dalin nga aplikimi i të dy testeve krahasohen me probabilitetin e asocuar. Në qoftë se vlera e testit është më e vogël se vlera e probabilitetit atëherë hipoteza 0 bie poshtë, pra seritë janë stacionare.

$$H_0 : \delta = 0 \text{ (ka rrënjë unitare)}$$

$$H_1 : \delta < 0$$

TABELA : VLERAT E TESTEVE ADF DHE PP

Seria	ADF test		PP test	
	Vlera e testit	Prob. i asocuar	Vlera e testit	Prob. i asocuar
Ndryshimi i GDP-së	-3.53	0.01	-3.72	0.01
Norma e interesit për kredi të reja	-1.63	0.44	-1.57	0.47
Norma e papunësisë	-1.13	0.67	-1.76	0.38
Kursi i këmbimit €/ALL	-4.98	0.00	-4.96	0.00

Në tabelën e mëposhtme jepen statistikat përshkuese të variabëlve për periudhën të marrë në vëzhgim.

TABELA: STATISTIKA PËRSHKUESE PËR TREGUESIT MAKROEKONOMIK

Variabli	Shenja	Mesatarja	Mesorja	Maksimumi	Minimumi	Devijimi standard
Ndryshimi i GDP-së	g	2.18	2.99	10.63	-2.27	3.30
Interesi i kredive të reja	i	11.88	11.87	14.11	10.25	1.14
Norma e papunësisë	n	14.00	14.32	17.74	12.93	1.21
Kursi i këmbimit €/ALL	r	138.90	137.46	142.20	123.80	4.36

Për secilin variabël konstant dhe të pavarur programi raporton gabimin standard dhe probabilitetin e asocuar. Në qoftë se marrim një nivel besimi prej 5%, të gjithë probabilitetet poshtë këtij niveli janë statistikisht të rëndësishëm. Nga tabela vëzhgojmë se koeficientet e interesit të kredive të reja dhe të kursit të këmbimit €/ALL janë statistikisht të rëndësishëm.

TABELA: KOEFICIENTET E VARIABËLVE TË MODELIT

Variabili	Shenja	Koeficienti	Gabimi standard	Probabiliteti
Ndryshimi i GDP-së	G	0.18	0.20	0.38
Interesi i kredive të reja	I	-2.21	0.65	0.00
Papunësia	R	0.40	0.44	0.36
Kursi i këmbimit €/ALL	N	0.56	0.15	0.00

Tabela e mësipërme tregon, se lidhja ndërmjet normës së interesit të emetimit të kredive të reja dhe nivelit të kredive të këqija është negative. Kjo vërtetohet edhe nga logjika ekonomike, pasi dihet që kur normat e interesit të kredive të reja bien, atëherë gjithnjë e më shumë rritet numri i kredimarrësve jociësorë, dhe kjo do bënte që në të ardhmen, të rriten kreditë me probleme. Kur ekonomia përjeton rritje, do rritej kërkesa për kreditim, por jo domosdoshmërisht edhe cilësia e kredive, siç tregohet në tabelë, rritja e GDP-së ka ndikim shumë të vogël në nivelin e kredive të këqija. Nga treguesit e mësipërm vëmë re, se lidhja ndërmjet normës së papunësisë dhe kredive të këqija është pozitive. Rritja e papunësisë do sillte pamundësi shlyerje kredie për ata që do humbnin vendin e punës dhe, për rrjedhojë, do rritej portofoli i kredive të këqija. Nga modeli i krijuar rezultojnë gjithashtu, se lidhja ndërmjet kursit të këmbimit dhe kredive të këqija është lidhje pozitive. Kjo do të thotë, se zhvlerësimi i lekut ndaj euros do t'i bënte mallrat e importit më të shtrenjta. Pjesa më e madhe e bizneseve shqiptare e marrin lëndën e parë nga jashtë vendit, kështu që dobësimi i monedhës vendase do bënte, që lënda e parë për këto biznese të bëhej më e shtrenjtë. Ndaj edhe aftësia paguese e këtyre bizneseve do të ulej, nëse pozitat e lekut ndaj euros do të dobësoheshin.

TABELA: KOEFICIENTI I KORRELACIONIT

R në katror e rregulluar = 0.79	Probabiliteti (F – Statistic) = 0.000003
---------------------------------	--

R^2 tregon pjesën e variacionit të variablit të varur, që shpjegohet nga variabilet e pavarura. Në rastin tonë $R^2 = 79\%$, pra 79% të variacionit të normës së kredive të këqija i dedikohet interesit të kredive të reja, ndryshimit të GDP-së, normës së papunësisë dhe kursit të këmbimit €/ALL. Sa më afër vlerës 1, aq më e fortë është lidhja. Në rastin tonë vlera e R^2 ka rezultuar e lartë duke qenë se është afër 1, që tregon se modeli është i saktë.

H_0 : për Prob (F-statistic) > 0.05 është e barabartë me inekzistencën.

H_a : për Prob (F-statistic) < 0.05 është e barabartë me ekzistencën.

Në këtë mënyrë, duke qenë se Prob= 0 themi se modeli në tërësi ekziston, pra ka relacion linear.

Modeli matematik i teorisë tonë është si më poshtë:

$$K = -39.75 + 0.18 g - 2.21 i + 0.40 n + 0.56 r + u$$

Në bazë të modelit themi që:

$\alpha_1 = 0.18$ tregon, që me rritjen mesatarisht prej 1% të GDP-së, duke mbajtur të pandryshuar variabilet e tjerë, norma e kredive të këqija pritet të rritet me 0.18%.

$\alpha_2 = - 2.21$ tregon, që me rritjen mesatarisht prej 1% të normës së interesit të kredive të reja, duke mbajtur të pandryshuar variabilet e tjerë, norma e kredive të këqija pritet të bjerë me 2.21%.

$\alpha_3 = 0.40$ tregon, që me rritjen mesatarisht prej 1% të papunësisë, duke mbajtur të pandryshuar variabilet e tjerë, norma e kredive të këqija pritet të rritet me 0.4%.

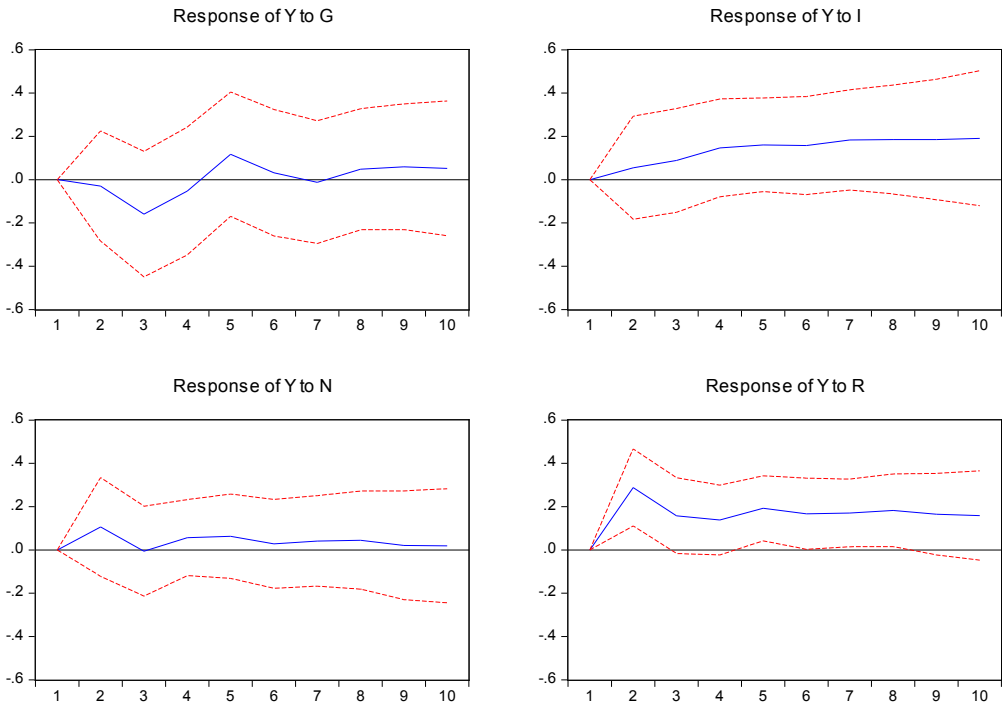
$\alpha_4 = 0.56$ tregon, që me rritjen mesatarisht prej 1% të kursit €/ALL, duke mbajtur të pandryshuar variabilet e tjerë, norma e kredive të këqija do rritet me 0.56%.

Termi i lirë “u” përfaqëson termin e gabimit, i cili është si një ndryshore e fshehtë, që përfshin të gjithë faktorët e tjerë, të cilët ndikojnë në normën e kredive të këqija, përveç ndryshoreve të paraqitura në model më parë.

Për të pasur një pamje më të plotë dhe të qartë të rezultateve të ekuacionit dhe analizës së të dhënave, përveç regresionit, gjithashtu, përdorim edhe modelin VAR. Variabilet e përdorur në modelin e regresionit, u përdorën gjithashtu, në këtë model. Testi impuls – përgjigje lejon vëzhgimin e një goditje “shock” mbi variablin e pavarur. Nëpërmjet grafikut të mëposhtëm shohim, se ndikimin më domethënës mbi kreditë me probleme e ka norma e interesit të kredive të reja dhe kursi i këmbimit €/ALL. Norma e papunësisë dhe rritja e GDP-së ka ndikim më pak domethënës mbi normën e kredive të këqija.

GRAFIKU: GODITJET “SHOCK”

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Përfundime

Kërkesa për kredi në vendin tonë është zvogëluar, si pasojë e shtrengimit të kushteve për dhënie kredie nga ana e bankave të nivelit të dytë. Kjo ka sjell reduktimin e nivelit të investimeve, në krahasim me vitet e mëparshme. Norma e interesit të kredive të reja kanë arritur gjithmonë më në rënie, sepse bankat janë përpjekur për të rritur kreditim. Ndikimin kryesor në uljen e interesit e ka pasur ulja e normës bazë të interesit, disa herë, nga Banka Qendrore. Norma

e papunësisë dhe rritja e GDP-së, ka ndikim më pak domethënës mbi normën e kredive të këqija. Pjesa më e madhe e bizneseve shqiptare e marrin lëndën e parë nga jashtë vendit, kështu që, dobësimi i monedhës vendase do bënte që lënda e parë për këto biznese të bëhej më e shtrenjtë. Ndaj edhe aftësia paguese e këtyre bizneseve do të ulej, nëse pozitat e lekut ndaj euros do të dobësoheshin. Nga modeli i krijuar rezulton, se lidhja ndërmjet kursit të këmbimit dhe kredive të këqija është lidhje pozitive

Bibliografi

- Alexander, K. (1992). Facilities Risk Management. *Facilities*, 10(4), 14-18.
- BSH. (2004). Buletini Zyrtar. Tiranë: Banka e Shqipërisë. Marrë më Shtator 15, 2015, nga http://www.bankofalbania.org/web/Buletini_zyrtar_2004_2651_1.php
- BSH. (2006-2014). Raportet Vjetore. Tiranë: Banka e Shqipërisë.
- Çera, G., & Doçi, V. (2012). Cilësia e portofolit të kredisë në Shqipëri: Kreditë me probleme dhe parashikimi i sjelljes së tyre. *Ekonomia shqiptare përballë sfidave aktuale të zhvillimit* (pp. 99-116). Tiranë: Fakulteti i Ekonomisë dhe Agrobiznesit.
- Courbage, Y., Fortunat, F., Guedj, P., & Jaulin, T. (2012). *Quelle solutions après le séisme en Haïti, une enquête auprès des déplacés internes*. Bruxelles: OIM; ACP. Marrë më Shtator 19, 2015, nga <http://publications.iom.int/bookstore/free/Quelles.pdf>
- Dionne, G. (2013). *Handbook of insurance* (2nd ed.). New York: Springer.
- Fabozzi, F.J. (2011). *The Handbook of Mortgage-Backed Securities* (6th ed.). McGraw-Hill Education.
- Gray, C., & Larson, E. (2006). *Project Management: The Managerial Process*. New York: McGraw-Hill.
- Harrington, S., & Niehaus, G. (2003). *Risk Management & Insurance* (2nd ed.). McGraw-Hill/Irwin.
- Holton, G. A. (2004). Defining Risk. *Financial Analysts Journal*, 60(6), 19-25.
- Hoxha, B. (2014). Kreditë e këqija, plani për rikuperimin. *Revista Monitor*. Marrë më Shtator 15, 2015, nga <http://www.monitor.al/kreditë-e-këqija-plani-për-rekuperimin/>
- Jorion, P. (2000). *Value at risk: The new Benchmark for Managing Financial Risk*. New York: McGraw-Hill.
- Këshilli Mbikëqyrës. (2008). Rregullore Nr.59 "Mbi transparencën për produktet dhe shërbimet bankare e financiare". Mbikëqyrja Bankare. Tiranë: BSH. Marrë më Shtator 12, 2015, nga http://www.bankofalbania.org/web/Rregullore_Nr_59_Mbi_transparencën_për_produktet_dhe_shërbimet_bankare_e_financiare_3438_1.php?kc=0,28,0,0,0
- Scaillet, O. (2004). No nparametric estimation of conditional expected short-fall. Geneve. Marrë më Shtator 12, 2015, nga <http://www.scaillet.ch/pdfs/condes.pdf>
- Tchankova, L. (2002). Risk Identification - basic stage in risk management. *Environmental Management and Health*, 13(3), 290-297.
- Williams, R., Bertsch, B., Dale, B., Wiele, T. v., Iwaarden, J. v., Smith, M., & Visser, R. (2006). Quality and risk management: what are the key issues? *The TQM Magazine*, 18(1), 67-86.